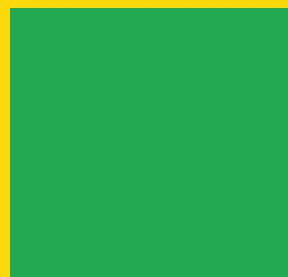
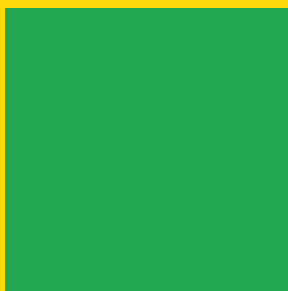

ЯК ВІДБУДУВАТИ «ЗЕЛЕНУ» КРАЇНУ: РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ

ОСНОВНІ ІДЕЇ ТА ТЕЗИ

МІЖНАРОДНИЙ
ФОНД
ВІДРОДЖЕННЯ

dixigroup ANALYTICS
ON DUTY

Матеріал підготовлено за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» у рамках проєкту «Підтримка декарбонізації економіки України через розробку нових моделей фінансування за рахунок використання боргових зобов'язань». Матеріал відображає позицію авторів і не обов'язково відображає позицію Міжнародного фонду «Відродження».

ЗМІСТ

Частина 1.

Рекомендації щодо відновлення України:

горизонтальний вимір.....	4
Збитки від війни та макроекономічна стабільність.....	5
Міжнародна допомога.....	7
Рекомендації щодо горизонтальних реформ.....	9
Рекомендації щодо надання допомоги.....	10
Основні тези щодо «зеленого» відновлення.....	12

Частина 2.

Рекомендації щодо відновлення України:

секторальний вимір.....	14
Енергетика.....	15
Промисловість.....	19
Розвиток міст та громад.....	21
Сільське господарство.....	24

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ: ГОРИЗОНТАЛЬНИЙ ВИМІР

ЗБИТКИ ВІД ВІЙНИ ТА МАКРОЕКОНОМІЧНА СТАБІЛЬНІСТЬ

24 лютого 2022 року РФ розпочала повномасштабне вторгнення в Україну, яке мала наслідком війну, що триває вже понад 200 днів. Окрім військових втрат та жертв серед українського цивільного населення, Україна несе також економічні та екологічні збитки, які важко підрахувати в умовах військових дій, що тривають.

Економічні втрати:

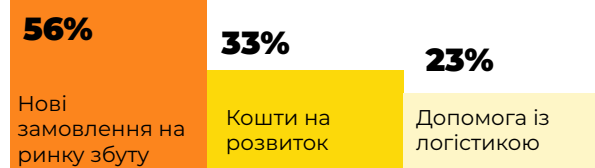
● Уряд не дає офіційних оцінок, триває робота із підрахунку. Уряд [затвердив](#) та удосконалив Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації (постанова КМУ від 20.03.2022 р. № 326 в [редакції](#) від 30.08.2022 р.) та розробив [Методику](#) визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією РФ, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності. Оцінювання збитків, згідно з методикою, здійснюватиметься шляхом незалежної оцінки збитків або буде результатом проведення судової експертизи (експертного дослідження). За умовну грошову одиницю приймуть долар США, а отриманий результат переведуть в гривневий еквівалент за курсом НБУ на дату оцінки. Деякі попередні оцінки втрат, які [озвучені](#) прем'єр-міністром Д. Шмигалем станом на 23 серпня 2022 року, складають близько [1 трлн грн](#);

● за [підрахунками](#) KSE Institute станом на 5 вересня 2022 року, загальна сума прямих збитків інфраструктури сягає **114,5 млрд дол.** У порівнянні з попередніми підрахунками (22 серпня 2022 року), збитки, завдані через руйнування та пошкодження цивільної та військової інфраструктури, зросли на 1 млрд дол.;

● бізнес також рахує збитки. З [даними](#) опитування ЄБА, протягом останніх місяців зросли втрати, що зазнає малий та середній бізнес внаслідок війни. Так, 27% опитаних підприємців оцінюють втрати в суму до 10 тис. дол., 28% – в діапазоні 10-50 тис. дол., ще 13% – в діапазоні 50-100 тис. дол., а 20% – більше 100 тис. дол.. Про відсутність втрат повідомляють тільки 5% підприємців.

● За даними Mastercard SME Index, з початку повномасштабного вторгнення у 79% малого та середнього бізнесу скоротились обсяги діяльності і для більшості таке скорочення було значним на 50-99%. За даними цього ж дослідження, третина українського бізнесу потребує коштів на розвиток.

Головні потреби українського бізнесу

Джерело: Mastercard SME Index

● Кредитний ризик українських підприємств станом на червень 2022 року суттєво зріс (+5) через різке зростання очікуваних збитків та погіршення оцінок якості кредитного портфеля. Це сталося тому, що війна вплинула і на фінансовий та банківський сектори, які виявилися не готовими до таких змін у середовищі. Опитування НБУ продемонструвало, що вже протягом I кварталу 2022 року більшість фінансових установ суттєво посилила кредитні стандарти для всіх видів позик через погіршення економічної активності. Лише близько чверті респондентів заявили, що не змінили кредитні стандарти для бізнесу. Одночасно, опитування показало зміни в попиті на корпоративні кредити, зокрема скорочення інтересу позичальників до всіх видів позик, відтак потреба в оборотному капіталі, реструктуризації боргу та внутрішньому фінансуванні є вагомим.

● Опитування представників енергетичних компаній України, яке проводилося DiXi Group, також ілюструє потребу в отриманні кредитування, принаймні на довоєнних умовах. Разом із тим, кредитування бізнесу починає відновлюватися: державна програма підтримки бізнесу «Доступні кредити 5-7-9%» на спрощених умовах не припинила діяти під час війни, низки програм підтримки для МСП продовжили або відкрили українські банки і закордонні донори.

Екологічні втрати:

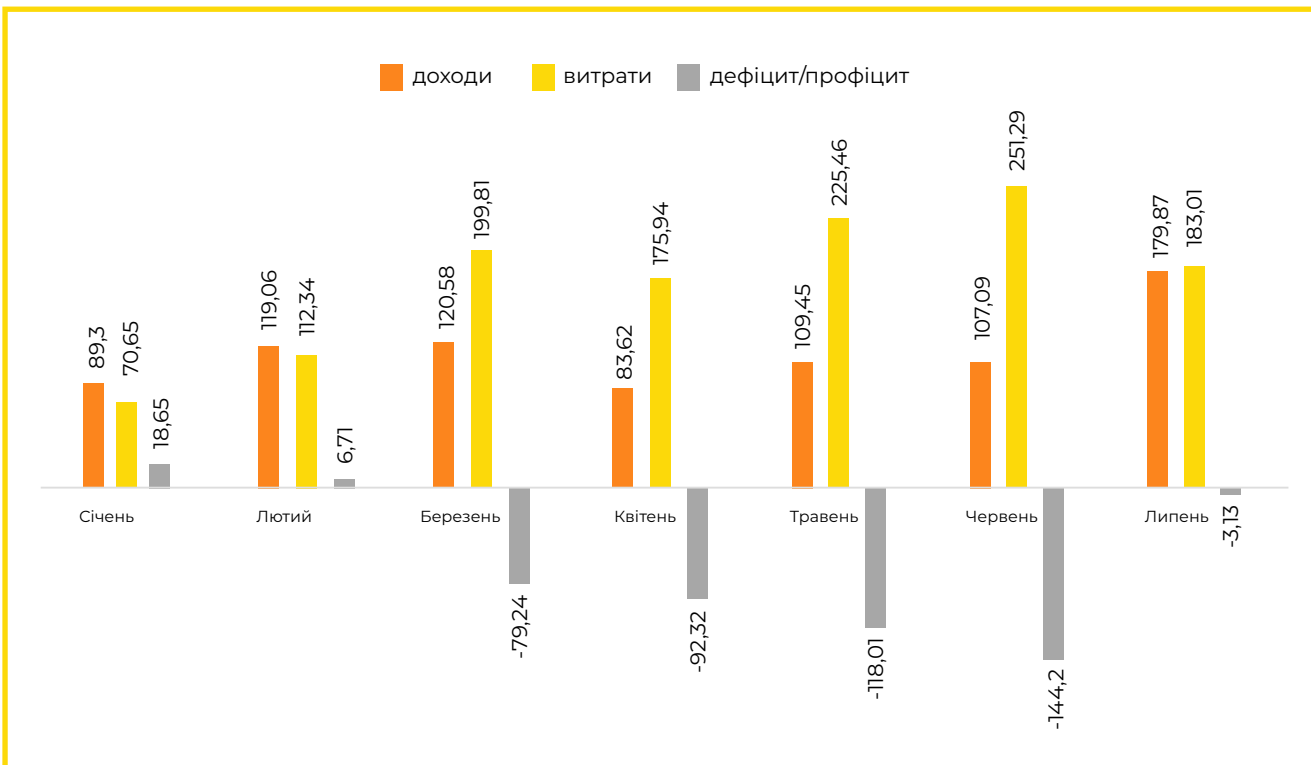
● за [оцінками](#) DiXi Group станом на 100 днів російської агресії, війна [завдала](#) найбільшої екологічної шкоди Донецькій, Луганській, Запорізькій, Херсонській, Київській, Чернігівській, Сумській областям. Зокрема, це забруднення атмосферного повітря, ґрунтів і водойм, підтоплення територій, порушення середовища існування диких тварин, знищення об'єктів ПЗФ, лісові пожежі тощо.

● за півроку повномасштабної війни в Міндовкілля [зафіксували](#) понад дві тисячі випадків знищення живої природи та руйнування екосистем. Матеріали по 304 випадкам передано правоохоронним органам, проводяться слідчі дії. Загальна сума збитків, яких завдала рф, попередньо оцінюється у [понад 962 млрд грн](#). Втім, для окремих видів забруднення, наприклад атмосферного повітря, в міністерстві планують [розробити](#) окрему методику. За попередніми оцінками Міністра захисту довкілля та природних ресурсів Р. Стрільця, непідтверджений, але потенційний обсяг викидів забруднюючих речовин під час війни з усіх джерел [сягнув](#) 46 млн тонн (для порівняння: у 2021 загальні викиди по Україні становили близько 2,25 млн тонн).

Війна чинить ще й опосередкований вплив. Вона впливає на інвестиційний клімат країни, зменшує її валютні резерви, вимагає витрачання лівової долі бюджету на оборону, створює непередбачувані втрати на відновлення зруйнованої інфраструктури та впливає на здатність держави обслуговувати зовнішній борг.

Станом на липень 2022 року [виконання](#) бюджету за доходами склало **54,4%**, за видатками - **40,2%**. За [прогнозами](#) НБУ, до кінця року ВВП України може впасти більш як на третину. Станом на липень 2022 року [дефіцит](#) бюджету склав **411,5 млрд грн**, який частково [фінансується](#) НБУ через викуп облігацій. Втім є й ознаки покращення ситуації. Ще на початку серпня Міністр фінансів С. Марченко [підтверджував](#) щомісячний бюджетний дефіцит близько 5 млрд дол. США. Через збільшення надходжень міжнародної допомоги, вперше із початку війни помісячний бюджетний дефіцит за липень наблизився до довоєнного рівня і склав 3,13 млрд грн (у порівнянні із аналогічним показником червня у 144,19 млрд грн). З одного боку, допомога партнерів допомагає скоротити дефіцит бюджету, із іншого боку, видатки стають залежним від зовнішніх чинників.

Показники виконання держбюджету в 2022 р., млрд грн

Джерело: [Державний веб-портал бюджету для громадян](#) станом на 12.09.2022

МІЖНАРОДНА ДОПОМОГА

Після 24 лютого 2022 року перед Україною постали два найважливіших завдання – повернення та захист власних територій та забезпечення ефективного відновлення країни від наслідків війни. Навколо питання відбудови точиться багато дискусій щодо ефективної організації міжнародної допомоги та її використання.

На початку липня 2022 року Уряд України [презентував](#) проєкт масштабного плану відновлення країни для міжнародних партнерів. Документи включають понад 2 тис. сторінок та містять перелік проєктів у різних галузях, а потреби у коштах на такі проєкти оцінюються у 750 млрд дол. США. Серед джерел надходження коштів на відновлення, Уряд України бачить наступні:

- допомога держав-партнерів, міжнародних фінансових організацій та великих міжнародних корпорацій;
- цільова допомога від країн-партнерів постраждалим регіонам (шефство);
- заморожені та конфісковані активи рф в Україні та інших державах;
- внески приватних осіб;
- допомога міжнародних гуманітарних організацій та благодійних фондів.

Станом на липень 2022 року до бюджету [надійшло](#) близько **160,616 млрд грн** допомоги ЄС, іноземних урядів, донорів (або 19,8% від доходів). При цьому, більше 40% витрат усього державного бюджету [направлено](#) на потреби безпеки та оборони. Фактично, потреби оборони можливо покривати надходженнями від міжнародної допомоги та ПДВ.

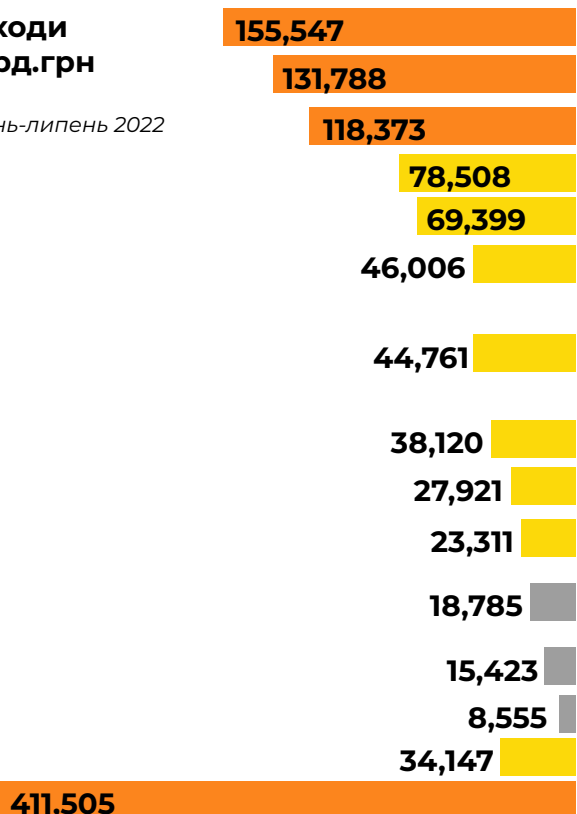
Державний та гарантований державою борг України [склав](#) **3 539,29 млрд грн**. Протягом липня 2022 року сума державного та гарантованого державою боргу України [збільшилась](#) на 456,14 млрд грн (при цьому [зменшившись](#) у доларовому еквіваленті на 8,6 млрд дол. США). За [прогнозами](#) НБУ співвідношення боргу до ВВП за підсумками 2022 року також істотно зросте.

Близько двох третин очікуваної міжнародної допомоги становлять позики від країн-партнерів та міжнародних фінансових організацій (МФО), які надаються на пільгових умовах – під низькі відсотки та на довгі строки, але несуть валютні ризики в майбутньому. Водночас Україна продовжує вчасно обслуговувати держборг. Уряд також залучає кошти на внутрішньому ринку, однак обсяги залучень не перевищують погашень за відповідний період.

Стан виконання бюджету

Доходи млрд.грн

січень-липень 2022

Гранти (дарунки), що надійшли до бюджетів усіх рівнів

Податок на додану вартість з вироблених в Україні товарів (робіт, послуг) з урахуванням бюджетного відшкодування

Податок на додану вартість з ввезених на митну територію України товарів

Податок та збір на доходи фізичних осіб

Податок на прибуток підприємств

Рентна плата за користування надрами загальнодержавного значення

Частина чистого прибутку (доходу) державних або комунальних унітарних підприємств та їх об'єднань, що вилучається до відповідного бюджету, та дивіденди (дохід), нараховані на акції (частки) господарських товариств, у статутних капіталах яких є державна або комунальна власність України товарів «Інші джерела власних надходжень бюджетних установ»

Акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції)

Акцизний податок з ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції)

Кошти, що перераховуються Національним банком України відповідно до Закону України «Про Національний банк України»

Надходження від плати за послуги, що надаються бюджетними установами згідно із законодавством

Ввізне мито

Інші доходи

Фінансування

Стан виконання бюджету

Джерело: [Державний веб-портал бюджету](#) для громадян станом на 12.09.2022

У травні Єврокомісія [оголосила](#) про запуск міжнародної координаційної «Платформи реконструкції України», що буде очолена самою ЄК та Урядом України, та працюватиме як орган стратегічного управління, відповідальний за схвалення плану реконструкції, розробленого та реалізованого Україною. Верховна Рада України та Європарламент братимуть участь у платформі як спостерігачі. План реконструкції RebuildUkraine, затверджений платформою, [стане основою](#) для ЄС та інших партнерів для визначення пріоритетних напрямків фінансування та конкретних проєктів. Платформа координуватиме джерела та цілі фінансування для оптимізації використання коштів, а також відстежуватиме прогрес у реалізації плану.

Також, на початку березня Світовий банк створив [мультидонорський](#) трастовий фонд (Multi-Donor Trust Fund, MDTF) для сприяння передачі у швидкий та безпечний спосіб цільових фінансових грантів, що їх надають Уряду України міжнародні партнери. А на початку квітня, МВФ [створив](#) адміністративний рахунок (Multi-Donor Administered Account for Ukraine) для зарахування коштів від країн-донорів.

Як [зазначається](#), кошти на адміністративний рахунок зможуть надходити як у формі кредитів, так і грантової допомоги, а їх надавати можуть не тільки уряди країн-членів МВФ, але й міжнародні організації.

В свою чергу, в Європейському інвестиційному банку (ЄІБ) [запропонували](#) створення Трастового фонду ЄС-Україна (EU-Ukraine Gateway Trust Fund), щоб стимулювати приватні та державні інвестиції та підтримати відновлення України. На думку ЄІБ, Трастовий фонд має приймати внески від держав-членів ЄС та інших країн і партнерів, сприяти подальшій співпраці між донорами. Фонд міг би акумулювати та надавати гарантії, інвестиційні гранти (які будуть частково розгорнуті шляхом змішування з позиками), а також технічну допомогу та консультативні послуги для покращення якості проєктів та їх подальшої реалізації. Також зазначається, що даний інструмент буде адаптований до вимог платформи, передбаченої ЄК.

В Україні урядом утворено [шість фондів](#) відновлення, через які кошти збираються за певними напрямками, зокрема:

- на відбудову знищеної інфраструктури ([Фонд відновлення майна та зруйнованої інфраструктури](#));
- на відновлення та трансформацію економіки ([Фонд відновлення та трансформації економіки](#));
- на підтримку роботи малого та середнього бізнесу ([Фонд підтримки малого та середнього бізнесу](#));
- на обслуговування міжнародних фінансових зобов'язань України ([Фонд обслуговування та погашення державного боргу](#));
- на гуманітарні потреби ([Гуманітарний фонд](#));
- на підтримку армії ([Фонд підтримки армії](#)).

Таким чином, кошти, що акумулюються через ці фонди, мають витрачатись на потреби в залежності від спеціалізації фонду. Як помітно, спеціалізація існуючих фондів покриває групу найгостріших проблем, спри-

чинених війною. Також створено фандрейзингову платформу [UNITED24](#), завданням якої є збір пожертв на підтримку України. Кошти надходять на рахунки Національного банку України та спрямовуються профільними міністерствами на потреби за трьома напрямками: 1) оборона, розмінування; 2) медична допомога; 3) відбудова України.

Крім того, у середині вересня 2022 року в Офісі Президента України [обговорювали](#) проєкт Фонду відновлення України як фінансового інструменту для повоєнної відбудови. Як зазначається, діяльність Фонду базуватиметься на принципах повної відкритості для донорів та громадян України, чіткого та ефективного контролю над використанням коштів із залученням міжнародних партнерів. [Повідомлялось](#), що законопроєкт про Фонд відновлення буде внесений до ВРУ, втім станом на середину

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ГОРИЗОНТАЛЬНИХ РЕФОРМ

Стан макрофінансової стабільності – це своєрідний зріз наслідків війни у реальному часі. Його тимчасовому покращенню сприяє нарощування міжнародної допомоги від країн-партнерів, але повністю стабілізувати його можна тільки вирішивши системні проблеми, у т.ч. й ті, які проявлялися в Україні і до війни. Отже, важливим елементом повоєнного відновлення України є:

- **судова та антикорупційні реформи.** Для перезавантаження економіки необхідні іноземні інвестиції, а для цього вкрай важливий надійний бізнес-клімат. Якщо зараз частина інвесторів «заморозила» свій бізнес на території України із міркувань безпеки, то до війни виникали питання щодо можливості забезпечити свої інтереси в судах. Однією із ключових потреб бізнесу є захист права власності. Тому впровадження реформ судочинства та в сфері запобігання корупції залишається основоположним аспектом залучення інвестицій, а також [передумовою](#) вступу України в ЄС;
- **реформа публічних фінансів**, щоб створити умови для зростання економіки і залучення інвестицій. Світовий Банк [визначає](#), що необхідно відійти від практики підтримки державного сектору через податкові пільги, знизити вплив державних банків, прискорити продаж непродуктив-

них активів державного сектору, зміцнити інструменти державних закупівель, продовжувати забезпечувати їх прозорість та ефективність, високу актуальність має розвиток ринку страхових послуг. Важливо також **повноцінно реалізувати середньострокове та перейти на довгострокове бюджетне планування**. Незважаючи на те, що середньострокове бюджетне планування запроваджене на рівні Прогнозу економічного та соціального розвитку та Бюджетної декларації, не всі розпорядники бюджетних коштів мають плани діяльності на 3 роки. Як результат, бюджетні асигнування все одно виділяються на щорічній основі, і щороку рішення про включення бюджетних запитів приймається Міністерством фінансів наново в рамках процесу формування бюджету на наступний рік. Це нерідко призводить до того, що проєкти та програми, які мають реалізовуватися кілька років, не отримують фінансування більше одного року;

- важливо **підтримувати малий і середній бізнес**, який є «кістяком» української економіки (до війни внесок у ВВП [оцінювався](#) у 55%), допомагати виходити на зовнішні ринки (у т.ч. через Експортно-кредитне агентство, міжнародні проєкти тощо), шукати шляхи для страхування ризиків, а також створювати сприятливі умови для повернення малого і середнього бізнесу,

що через війну релокував виробництво за межі країни. Потрібно у новому вимірі працювати над **диверсифікацією експорту**: українські експортери мають направляти зусилля на вивчення і зайняття нових ринків та покриття частки ринку РФ, яка вивільнилася через санкції. Натомість держава має допомогти бізнесу в нових умовах, і це має знайти відображення в оновленій Експортній стратегії. Важливі також повноцінне [функціонування](#) ПрАТ «Експортно-кредитне агентство» та дієві механізми страхування ризиків (у т.ч. за підтримки країн-партнерів);

● **приватизація державних банків**, [на думку](#) експертів Centre for Economic Policy Research, може сприяти доступу України до міжнародних ринків капіталів і підвищити рівень довіри інвесторів до України. Необхідно зберегти ціль щодо зменшення частки держави в банківській системі України до 25%, що закріплена в [Засадах стратегічного реформування державного банківського сектору \(стратегічних принципах\)](#), та досягти її у запланований строк – до 2025 року. Попри ризики знайти покупця у поточній безпековій та макроекономічній ситуації, ідея приватизації банків має потенціал у майбутньому, на більш пізніших стадіях відновлення.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ДОНОРАМ ЩОДО НАДАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ДОПОМОГИ

— **Потрібна тісна координація та «інтегрованість» донорів.** Увага міжнародної спільноти до питання відновлення України безпрецедентно висока. Різними інституціями напрацьовуються механізми отримання, використання та контролю такої допомоги, але лідерства у цьому процесі поки немає, хоча лунали певні [сигнали](#) щодо такого лідерства із боку ЄС. Гарним прикладом необхідної координації допомоги є т.зв. «[формат Рамштайну](#)», який дозволяє забезпечити ефективність і своєчасність військової допомоги Україні від різних країн.

— Для внутрішнього адміністрування допомоги в Україні можливим рішенням може бути **визначення уповноваженого державного банку з розгалуженою регіональною мережею, який би міг стати банком-партнером у розподілі коштів, зокрема на фінансування «зелених» проєктів.** З огляду на подібний досвід в рамках реалізації ініціатив енергоефективності, Україна могла б обрати один із державних банків та/або серед тих, хто був [здіяний](#) в механізмах [Фонду енергоефективності](#) і, відповідно, вже має релевантні досвід та регіональну мережу.

— Втім, не варто забувати і про те, що **«власність» на донорську допомогу має залишатися в Україні**, що означає, що за Україною залишається право на пріоритетизацію використання коштів, а також відповідальність за кінцевий результат. Необхідно передбачити механізм управління донорськими коштами, де були б максимально унеможливлені зловживання, але

який, одночасно, не позбавляв би Україну права рішення, як використовувати допомогу і визначати пріоритети, куди її направляти.

— **Допомога має бути оперативною, але підзвітною та прозорою.** Іноземні партнери з початку війни оперативно реагували на українські потреби та запити щодо допомоги. Так, за [даними](#) BRDO, станом на кінець червня 2022 року, фінансова допомога Україні надійшла від 21 країни і 16 міжнародних організацій, а гуманітарна допомога – від 103 країн, 22 міжнародних організацій і численних іноземних компаній. Щоб така підтримка залишалась і надалі, **Україна має показати, куди витрачає кошти на відновлення**, зокрема і через наявні інструменти забезпечення прозорості: ProZorro, E-data, Портал відкритих даних, Prozorro.Sale. Також у питаннях прозорості для України є важливим середньострокове бюджетне планування, регулярні звіти про виконання бюджетних програм, а також ефективна робота органів контролю та аудиту: Рахункової палати України, Бюро економічної безпеки, Держфінмоніторингу, Держаудитслужби тощо. Оскільки прозорість формує довіру, що є запорукою впевненості донорів та інвесторів у правильному використанні наданих ресурсів, і це дозволить у майбутньому збільшити обсяги та ефективність допомоги. Крім того, **рекомендується посилити прозорість державних фондів відновлення:** незважаючи на значну кількість утворених державних фондів (6), інформація про їх використання та кількість профінансованих заходів відновлення: залишається за-

критою. Розуміючи та враховуючи ризики безпеки, така інформація все ж могла би бути публічною в узагальненому вигляді, наприклад, за зразком фандрейзингової платформи [UNITED24](#), яка показує баланс та розподіл коштів за галузями.

— Ресурси, що надаються із метою відновлення України, по можливості, не мають збільшувати її боргове навантаження. Станом на серпень 2022 року, найбільшими фінансовими донорами України залишаються ЄС та США, які разом пообіцяли Україні надати фінансову підтримку на понад 10 млрд дол. кожен. З боку США допомога є здебільшого грантовою, кошти ЄС в більшій мірі будуть [кредитними](#), хоч і за пільговими умовами. Крім того, [йдуть](#) і частково [мають успіх](#) переговори про реструктуризацію зовнішнього боргу. Так, 20 липня група кредиторів України з країн G7 та членів Паризького клубу кредиторів («Група кредиторів») [оголосила](#) про свій намір відстрочити виплату основної суми боргу та відсотків до кінця 2023 р. з можливістю продовження відстрочки на додатковий рік (до 2024 р.). А вже 14 вересня Україна [підписала](#) меморандум про взаєморозуміння щодо призупинення виплат за зовнішнім боргом з міжнародними партнерами у G7 та Паризькому клубі. Разом із тим, для того, щоб спрямувати більше ресурсів на відбудову, а не обслуговування нового боргу, важливо, щоб більшість фінансової допомоги була безповоротною – принаймні, доки макрофінансова ситуація в Україні не дозволить їй повноцінно виконувати свої боргові зобов'язання.

— Однією із гарних [світових практик](#) є **механізм боргових свопів**, який полягає у домовленості з кредитором на часткову або повну реструктуризацію зобов'язань країни-боржника, а вивільнені кошти перенаправляються на певні цілі, орієнтовані на розвиток країни (як правило, екологічні та/або кліматичні проєкти). Перевагою цього інструменту є можливості для резервування коштів для «зеленого» відновлення у майбутньому. Слабкою стороною є те, що в процесі реструктуризації боргу не створюється новий ресурс, а лише скасовується боргове зобов'язання і замінюється «довкіллевим», що не дозволяє вивільнити всі кошти на першочергові проєкти відновлення. Отже, цей інструмент має потенціал радше у довгостроковому застосуванні та має допоміжний характер в загальній стратегії управління боргом. Інший спосіб реалізувати своп – входження кре-

дитора в капітал боржника (debt-to-equity swap) може виглядати більш привабливим, але стосується боргів суб'єктів господарювання, а не держави, та може нести ризики втрати контролю над активами.

— Натомість **бізнес може отримувати підтримку на розвиток діяльності від міжнародних фінансових інституцій у вигляді пільгового кредитування**. Кошти від міжнародних донорів, зокрема грантові, є більш привабливими, оскільки їх не потрібно повертати і сплачувати відсотки. Втім, суми грантів зазвичай менші, від можливого кредитування, й на оформлення може знадобитися більш тривалий проміжок часу.

Міжнародні фінансові інституції могли б розробити та впровадити програми відновлення тих чи інших секторів та фінансувати кредитування бізнесу через українські банки-партнери. З одного боку, МФО мають більше можливостей забезпечити більш сприятливі умови кредитування. З іншого боку, українські банки матимуть доступ до капіталів та зможуть також покращити свої показники, що позитивно вплине на банківський сектор. Крім того, такий механізм дозволив би фінансувати відновлення бізнесу напямучу, не через механізми урядового Плану відновлення, які поки що не визначені до кінця.

— Окремого значення **набувають критерії відбору проєктів відновлення**, адже кількість фінансованих проєктів буде обмежена, і вони мають бути взаємоузгодженими відносно їх цілей та активностей, для того, щоб реалізація одного проєкту не суперечила іншому і навпаки. Зважаючи на отримання Україною статусу країни-кандидата на членство в ЄС, система критеріїв мала би включати показники ефективності у виконанні Угоди про асоціацію, яка станом на вересень 2022 року реалізована на 65%. Проєкти, що не відповідають вимогам тієї чи іншої директиви ЄС або цілям євроінтеграції, не може бути відібрано для підтримки. Не менш важливими є відповідність [Таксономії видів сталої економічної діяльності ЄС](#). Серед іншого, для забезпечення «зеленого» відновлення донори також мають ставити «критерії сталого розвитку», напр. враховувати енергоефективність (у випадку житла) та скорочення викидів (відновлення вже модернізованих промислових установок).

— Має передбачатись громадський контроль за політикою спрямованою на відновлення країни. Як показали результати опитування, проведеного DiXi Group серед представників енергетичних компаній України, серед найважливіших критеріїв ефективного відновлення країни та довіри до уряду є прозорість. У цьому контексті, громадянське суспільство може бути тією ланкою, яка може забезпечити моніторинг та громадський нагляд за процесами повоєнного відновлення. Також, для запобігання зловживанням та виникненню корупційних ризиків, важливий постійний діалог громадянського суспіль-

ства із урядом, представниками бізнесу та іноземними стейкхолдерами. Прикладом такого ефективного діалогу із залученням професійної громадськості може бути діяльність Багатосторонньої групи із імплементації Ініціативи прозорості у видобувних галузях, що функціонує відповідно до [Закону України «Про забезпечення прозорості у видобувних галузях»](#). Згадана група складається із представників держави, бізнесу та громадськості на паритетних основах та приймає рішення шляхом голосування складною більшістю.

ОСНОВНІ ТЕЗИ ЩОДО «ЗЕЛЕНОГО» ВІДНОВЛЕННЯ

Вплив війни на українське довкілля варто інтерпретувати у двох вимірах. З одного боку, війна нанесла і продовжує наносити шкоду українському довкіл्लю, природна система України потребує відновлювальних заходів. *Із іншого боку*, до війни Україна імплементувала низку екологічних реформ (наприклад, ОВД та CEO) і мала зробити, але не встигла, подальші кроки: відмова від вугілля, запобігання промислому забрудненню, удосконалення екологічного податку, система торгівлі викидами тощо.

Деякі із цих реформ буде важко впроваджувати під час війни та в рамках процесів відновлення. Разом із тим, [амбітні наміри](#) України досягти готовності вступу в ЄС до кінця 2024 році вимагають дотримання екологічного вектору у реформах, а отже й у відновленні. Крім того, Україна до війни заявляла про [підтримку](#) політик у рамках Європейського зеленого курсу, реалізація якого має на меті досягнення кліматичної нейтральності Європи.

Отже, в рамках «зеленого» відновлення слід охоплювати:

- **фактичне відновлення (відтворення) природних ресурсів**, забруднених або втрачених внаслідок військових дій. Це має включати розширення охоронних територій, з метою забезпечення природних процесів відновлення, що частково відбувається на територіях областей, що найбільш постраждали від військових дій. Так, 22 вересня Київська обласна рада [підтримала](#) подання Київської ОВА та прийняла рішення про створення 22 об'єктів ПЗФ України в Білоцерківському, Бровар-

ському, Вишгородському та Фастівському районах на площі майже 600 тис. га та розширення на 9 га території парку-пам'ятки «Зелена брама» в с. Софіївська Борщагівка Бучанського району. Серед інших ініціатив - реалізація програм заліснення; реалізація програм розмінування території; дотримання горизонтальних екологічних директив ЄС ([ОВД](#), [CEO](#), [Environmental liability](#)) в рамках реалізації проєктів, як передумови «зеленого» зростання та елементу екологічно дружнього планування;

- **«зелений» елемент у повоєнному відновленні**. Як згадувалося вище, важливо забезпечити диференціацію [проєктів](#) в рамках проєкту [Плану повоєнного відновлення України](#): вони мають відповідати [принципам](#) «зеленої» відбудови та вимогам [таксономії ЄС](#). Разом із тим, під час диференціації слід застосовувати індивідуальний підхід. Наприклад, якщо йде відбудова об'єкту, який має значення для фізичного існування громади (дамба, міст), він має бути відновлений максимально швидко, презюмуючи, що всі необхідні процедури щодо такого об'єкту були проведені раніше. Якщо ж мова йде про побудову нового заводу на місці зруйнованого, очевидно, що процес має відбуватися із урахуванням екологічних та енергоефективних технологій і з дотриманням всіх передбачених екологічних процедур, у т.ч. ОВД та CEO, якщо вони вимагаються;

- **доступ до екологічної інформації**. Прозорість екологічної політики та обізнаність про стан довкілля - це запорука не тільки успішного відновлення, а й повноцінного життя. Право вільного доступу до інформації про стан довкілля, а також право на її по-

ширення гарантовано громадянам України статтею 50 [Конституції України](#). Така інформація ніким не може бути засекречена. [Оргуська конвенція](#), стороною якої є Україна, також визначає, що інформація про забруднення не може бути закрита. І хоча правовий режим воєнного стану дозволяє певні обмеження прав, екологічна інформація має залишатися доступною та/або надаватися на публічні запити. Наразі, це не завжди так: наприклад, за [інформацією](#) SaveDnipro, із 34 джерел даних, які використовує система SaveEcoBot, 22 закриті. Ця ситуація, як і стан справ із відкриттям даних загалом, потребує [змін, на яких зокрема наголошує DiXi Group](#):

- реформування потребує й **екологічний податок**. Цей податковий інструмент, особливо у поєднанні із борговим свопом на потреби довкілля, має потенціал стати одним із джерел фінансування заходів «зеленого» відновлення. Але для цього підхід до нього повинен бути кардинально змінений: починаючи від бази оподаткування і закінчуючи [цільовим використанням](#). В ЄС до екологічних податків [відносять](#) податки на ресурси, енергетику, транспорт та забруднення. Натомість, український екоподаток [прив'язаний](#) лише до обсягів викидів забруднюючих речовин та CO₂, які викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами (стаття 242 Податкового кодексу). Таким чином, країни ЄС можуть використовувати на «зелене» зростання значно більше ресурсів, ніж Україна. Наприклад, у 2020 році уряди ЄС зібрали еко-

податок у розмірі 300,5 млрд євро, або 2,2 % ВВП ЄС і 5,4 % сукупних надходжень ЄС від податків і соціальних внесків. Найбільша частина надходжень ЄС від екологічного податку у 2020 році (77 %) надійшла від податків на енергію. Транспортні податки склали 19,3 %, а частка податків на забруднення та ресурси все ще дуже мала (3,7 %);

- **«зелені» інструменти фінансування** можуть стати хорошим інструментом для залучення коштів. Для цього в Україні вже створена законодавча база – [схвалена](#) 23 лютого 2022 року Урядом Концепція запровадження та розвитку ринку «зелених» облігацій в Україні, а також існує практика випуску «зелених» облігацій приватними та державними компаніями. Зокрема, у 2019 році такі папери успішно розміщено [ДТЕК ВДЕ](#), що була першою на українському ринку, та у 2021 році - компанією [«Укренерго»](#). Крім того, існує чимало інструментів сталого фінансування, які можуть бути цікавими для України у контексті повоєнної відбудови, зокрема «зелені» облігації, облігації сталого розвитку, «зелені» кредити та інші. Більше того, МФО пропонують свої інструменти «зеленого» фінансування. Наприклад, станом на 2020 рік ЄБРР надав понад 36 млрд євро «зелених» інвестицій та профінансував понад 2 000 проєктів, які, як очікується, зменшуватимуть викиди парникових газів на 104 млн т щорічно. У 2021 році банк профінансував встановлення понад 1,9 ГВт нових потужностей ВДЕ та планує і надалі нарощувати інвестиції у відновлювану енергетику.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ: СЕКТОРАЛЬНИЙ ВИМІР

ЯК ВІДБУДУВАТИ «ЗЕЛЕНУ» КРАЇНУ: РЕКОМЕНДАЦІЇ
ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ. ОСНОВНІ ІДЕЇ ТА ТЕЗИ

Щодня війна завдає сектору енергетики України великих збитків. Станом на 5 вересня 2022 року прямі та непрямі втрати енергетики [оцінені](#) експертами KSE Institute у 13,4 млрд дол США. Більше того, російські війська продовжують тероризувати населення України та завдавати ракетно-бомбові удари по об'єктах критичної інфраструктури, позбавляючи цивільних базових потреб в електро-, газо- та водопостачанні. З [24 лютого](#) 2022 року через бойові дії повністю або частково знеструмлювалися понад 2,6 тис населених пунктів і 20,2 тис трансформаторних підстанцій. [Станом на 6 жовтня](#) через пошкодження, обумовлені бойовими діями, в Україні знеструмлено 1 299 населених пунктів (близько 725 800 споживачів). Без газопостачання перебувало близько 622 000 споживачів. Станом на 4 жовтня електроенергією забезпечені 976 деокупованих населених пунктів – майже 64% від загальної кількості звільнених міст та селищ. Загалом за 200 днів війни вже постраждали [нафтопереробні заводи та нафтобази, енергогенеруючі об'єкти \(АЕС, ТЕС/ТЕЦ, СЕС та ВЕС\), вугледобувні](#), газові та електричні мережі (магістральні та [розподільні](#)) й [обладнання](#), а також численні комунальні об'єкти інфраструктури.

Станом на 22 вересня, внаслідок бойових дій [уражено](#) 349 об'єктів критичної інфраструктури у сфері теплопостачання, зокрема 335 котелень (332 пошкоджено та 13 зруйновано), 11 ТЕЦ (7 пошкоджено і 4 зруйновано) та 3 ТЕС. Не підлягають відновленню [шахти](#) «Золоте» і «Тошківська» на Луганщині, «Південнодонбаська №1» та ім. Сургая на Донеччині. Крім того, унаслідок масштабних ракетних ударів по критичній інфраструктурі України, що почалися із 10 жовтня та вразили теплову генерацію й електричні підстанції, Україна [припинила](#) експорт електроенергії та вживає екстрених заходів задля стабілізації енергосистеми, у т.ч. графіки аварійних відключень споживачів. Зважаючи на те, що енергосистемі України і надалі загрожують теракти та ракетні удари по енергетичній інфраструктурі з боку росіян, а чимало об'єктів критичної інфраструктури вже пошкоджені, захоплені або знищені окупаційними військами, українців ймовірно очікує найскладніша за весь період незалежності зима.

Крім того, [з 4 березня](#) 2022 року під окупацією знаходиться Запорізька АЕС, що є найбільшою в Європі та третьою за потужністю

атомною станцією у світі, яка до війни [забезпечувала](#) майже половину всієї атомної генерації в Україні. Станом на жовтень 2022 року станція зупинена і не перебуває під повним контролем НАЕК «Енергоатом», в роботу персоналу відбуваються втручання з боку окупантів та представників «Росатома». На її території відбуваються постійні провокації та обстріли, що мають наслідками періодичні відключення зовнішнього живлення.

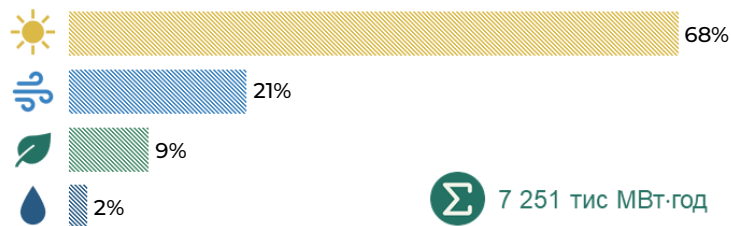
Для підтримки відновлення зруйнованої енергетичної інфраструктури створено [Фонд енергетичної підтримки України \(Ukraine Energy Support Fund\)](#), який управляється Секретаріатом Енергетичного Співтовариства. Донорами цього Фонду є держави-члени ЄС, міжнародні компанії і корпорації, а кошти спрямовуються на відновлення енергетичної інфраструктури, яка була пошкоджена або зруйнована внаслідок бойових дій на території України. Крім того, відразу після вторгнення росії в Україну Секретаріат Енергетичного Співтовариства створив Оперативну групу підтримки України ([Ukraine Support Task Force](#)), яка опікується та координує доставку спеціалізованого енергетичного обладнання, палива та матеріалів, необхідних для ремонту інфраструктури, пошкодженої під час війни, «від дверей до дверей». Координація запитів українських компаній в рамках групи та фонду [покладена](#) на Міністерство енергетики, а обрання постачальників (якщо товари або послуги купуються через Фонд) відбувається через міжнародні закупівельні агентства із досвідом у галузі енергетики.

Окрема складна ситуація спостерігається у секторі ВДЕ. В тимчасовій окупації [перебувають](#) Каховська гідроелектростанція та близько 40% всіх об'єктів відновлюваної енергетики. При цьому, як [повідомляє](#) аналітичний центр REN21, українські власники втратили контроль над 90% потужностей вітроенергетики, а також 30% потужностей сонячної енергетики.

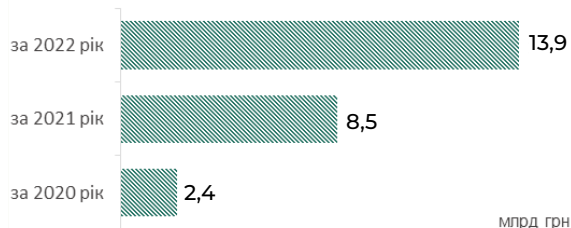
За результатами опитування DiXi Group представників енергетичних компаній України, компанії сектору ВДЕ висловили занепокоєння кризою, що, на їх думку, пов'язана не лише з війною, а й з обмеженнями гарантованого державою механізму підтримки виробників ВДЕ. Так, станом на кінець вересня у середньому за 2022 рік рівень розрахунків з виробниками ВДЕ за «зеленим» тарифом [становив](#) лише 46,9%.

Інформація про рівень розрахунків з виробниками за «зеленим» тарифом

КУПЛЕНО ЕЛЕКТРИЧНОЇ ЕНЕРГІЇ З 01.01.2022 РОКУ

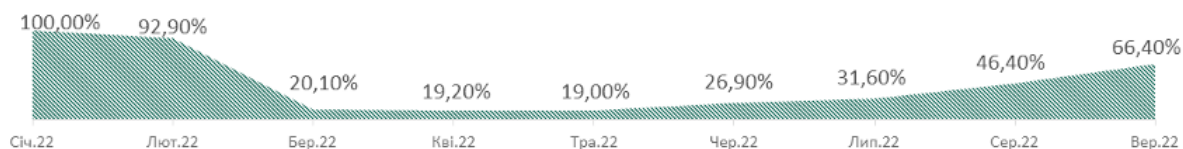
СПЛАЧЕНО ГРОШОВИМИ КОШТАМИ ЗА КУПЛЕНУ ЕЛЕКТРИЧНУ ЕНЕРГІЮ З 01.01.2022 РОКУ*

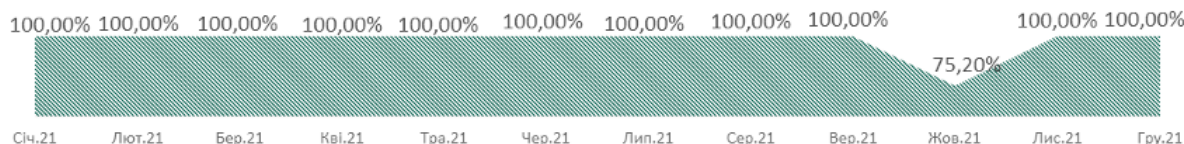
ЗАБОРГОВАНІСТЬ НЕК «УКРЕНЕРГО»

Σ 12,3 млрд. грн

СПЛАЧЕНО ЗА ЕЛЕКТРИЧНУ ЕНЕРГІЮ З 01.01.2022 РОКУ ЗА 2022 РІК (У РОЗРІЗІ МІСЯЦІВ)

СПЛАЧЕНО ЗА ЕЛЕКТРИЧНУ ЕНЕРГІЮ З 01.01.2022 РОКУ ЗА 2021 РІК (У РОЗРІЗІ МІСЯЦІВ)

Джерело: [«Гарантований покупець»](#) (станом на 28.09.2022 р.)

Також, результати інтерв'ю показали, що опитувані компанії сектору не були залучені до формування Плану відновлення України або не мали можливості запропонувати свої проєкти до нього (виключення складають ті, хто є членом бізнес-асоціацій, як були залучені до розробки Плану відновлення), при цьому всі компанії сектору наголосили на необхідності «зеленого» відновлення.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Попри існуючі оцінки, фактичні втрати енергетичного сектору оцінити досі важко. З огляду на важливість безперервності постачання електроенергії, а в опалювальний період – і тепла в централізованих системах, – відновлення інфраструктури у багатьох випадках відбувається фактично

в режимі нон-стоп і розпочинається одразу після обстрілів та ліквідації наслідків підрозділами ДСНС.

У цьому зв'язку важливо краще розуміти ефективність координації допомоги в енергетичному секторі і тому - забезпечити більшу прозорість Фонду енергетичної підтримки України та Оперативної групи підтримки, які були створені при Секретаріаті Енергетичного Співтовариства. Ефективність цього механізму підтримки і можливості реплікації підходів для інших секторів відкрите, через недостатній обсяг інформації про здобутки Фонду та Оперативної групи. Наразі, така інформація обмежується прес-релізами Секретаріату Енергетичного Співтовариства, один із яких [зазначає](#), що Північна Македонія стала першою із країн Енергетичного

Співтовариства, яка пожертвувала Україні аварійне енергетичне обладнання. Звісно, масштаби прозорості мають бути обмежені міркуваннями безпеки, втім **публікація Міненерго узагальненої інформації щодо обсягів пожегів та/або наданого обладнання, а також кількості відновлених об'єктів енергетичної інфраструктури** могла б стати цим компромісним варіантом забезпечення прозорості використання коштів Фонду.

Питання відкритості даних в енергетиці під час війни заслуговує окремої уваги. Як і у випадку із екологічною інформацією, багато наборів даних є закритими через міркування безпеки. Міністерство цифрової трансформації України оголосило [громадське обговорення](#) проєкту змін до відповідних постанов КМУ, який у разі прийняття у період воєнного стану дозволить розпорядникам інформації в «ручному режимі» частково або повністю закривати доступ до оприлюднених наборів даних за допомогою інтерфейсу прикладного програмування. На [думку](#) DiXi Group, якщо на початку вторгнення рішення закрити доступ до даних було виправданим у якості реагування, то на даний час визначення даних до публікації потребує більш комплексної роботи. Спочатку доцільно **розробити універсальний підхід для визначення інформації, що може становити загрозу національній безпеці, а після цього кроку – визначати ті набори даних, публікацію яких треба або зупинити повністю, або публікувати зі змінами (в агрегованому вигляді або із затримкою)**. Віддавати ж таку диференціацію на розсуд розпорядників інформації призведе до зловживань, викривлень чи повного закриття інформації, що в свою чергу відкине реформу відкритих даних на крок назад.

Також важливо дбати про захист об'єктів енергетичної інфраструктури не тільки по факту їх пошкодження під час військових дій, а й у стратегічній перспективі. В листопаді 2021 року прийнято [Закон України «Про критичну інфраструктуру»](#), але заходи, направлені на предметну імплементацію, вжити не встигла. Наприклад, лише в жовтні [визначено](#) уповноважений орган в сфері захисту критичної інфраструктури (Держспецзв'язку) та обміну інформацією між суб'єктами національної системи захисту критичної інфраструктури (є відповідний [перелік](#) секторів та органів). Однак, щоб **Національна система захисту критичної інфраструктури та стій-**

кості запрацювала, необхідно створити реєстр об'єктів, організувати процеси з їх паспортизації та моніторингу рівня безпеки, розробити та почати реалізацію планів стійкості на місцевому рівні тощо.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО «ЗЕЛЕНОГО» ВІДНОВЛЕННЯ

● **Енергетична політика України має фокусуватися на 4 стовпах: декарбонізації, енергоефективності, диверсифікації джерел постачання та подальшої поглибленої інтеграції із енергосистемою ЄС.** Ці чотири компоненти є важливими не лише з точки зору досягнення кліматичної нейтральності, а й з позиції, забезпечення енергетичної безпеки та сталості. Більше того, на шляху до повної інтеграції з ЄС, зниження залежності від викопного палива, започаткування повноцінної торгівлі електроенергією, диверсифікація джерел її постачання, зниження показників «некорисної» втрати енергії є не просто важливими, а необхідними.

● В досягненні більш високого рівня енергетичної безпеки може допомогти **більш гнучка, децентралізована система, збільшення розподіленої генерації енергії з ВДЕ**, зокрема шляхом створення класу проз'юмерів (споживачів-виробників енергії). Таким чином, домогосподарства та підприємства можуть виробляти електроенергію з ВДЕ, а надлишок постачати в мережу, із можливістю її подальшого використання у зручний час. Станом на кінець 2021 року в країні [нараховувалося](#) близько 45 тис. домогосподарств, які використовують сонячні панелі, загальною потужністю понад 1,2 ГВт, їх кількість стрімко зростала починаючи з 2019 року. У цьому контексті важливою і своєчасною є законодавча [ініціатива](#) Міненерго із запровадження механізму net billing. Із розвитком розподіленої ВДЕ-генерації та систем зберігання енергії можна говорити і про віртуальні електростанції, і про інші способи управління енергосистемою.

● **Українська мережа зберігання і транспортування газу має бути оптимізована та інтегрована до газової інфраструктури Європи.** Газотранспортна система України [вважається](#) однією з найбільших у світі, але значні невикористовувані потужності вимагають її оптимізації та модернізації для нових напрямків газових потоків (напр. Північ-Південь замість Схід-Захід). Крім того, у кліматично нейтральному май-

бутньому важливою є адаптація мережі, зважаючи на перспективи відновлюваних та синтетичних газів (біометан та водень). Для біометанових проєктів вже є законодавче підґрунтя (прийнятий у жовтні 2021 року [Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку виробництва біометану»](#)), перші проєкти підключення до мереж розподілу та планується [запуск](#) заводів з виробництва біометану, втім водневі проєкти поки залишаються для більш далекої перспективи.

● **Треба продовжувати втілення політики відмови від використання вугілля із одночасною трансформацією вугільних регіонів, диверсифікацією економіки таких регіонів та створення умов для їх переорієнтування.** 22 вересня 2021 року Кабмін [схвалив](#) концепцію Державної цільової програми справедливої трансформації вугільних регіонів України на період до 2030 року. А на 2022 рік було заплановано старт пілотних проєктів трансформації вугільних регіонів у Червонограді (Львівська область) та Мирнограді (Донецька область) за підтримки міжнародних партнерів. Втім, зважаючи на військові дії, часткову втрату активів вугільної галузі, затоплення шахт очевидно, що помітних кроків у цьому напрямку не відбувається. Втім питання не втрачає актуальності, тому трансформація вугільних регіонів разом з відмовою від вугілля має базуватися на справедливих, інклюзивних та соціально-прийнятних підходах, враховувати економічну доцільність та наявну інфраструктуру, а також релевантний досвід країн ЄС у створенні інструментів підтримки та фінансування.

Наприклад, [польська Сілезія](#) впроваджувала поступову трансформацію - разом з реструктуризацією гірничого сектору була переорієнтація на сферу послуг. Відбувся

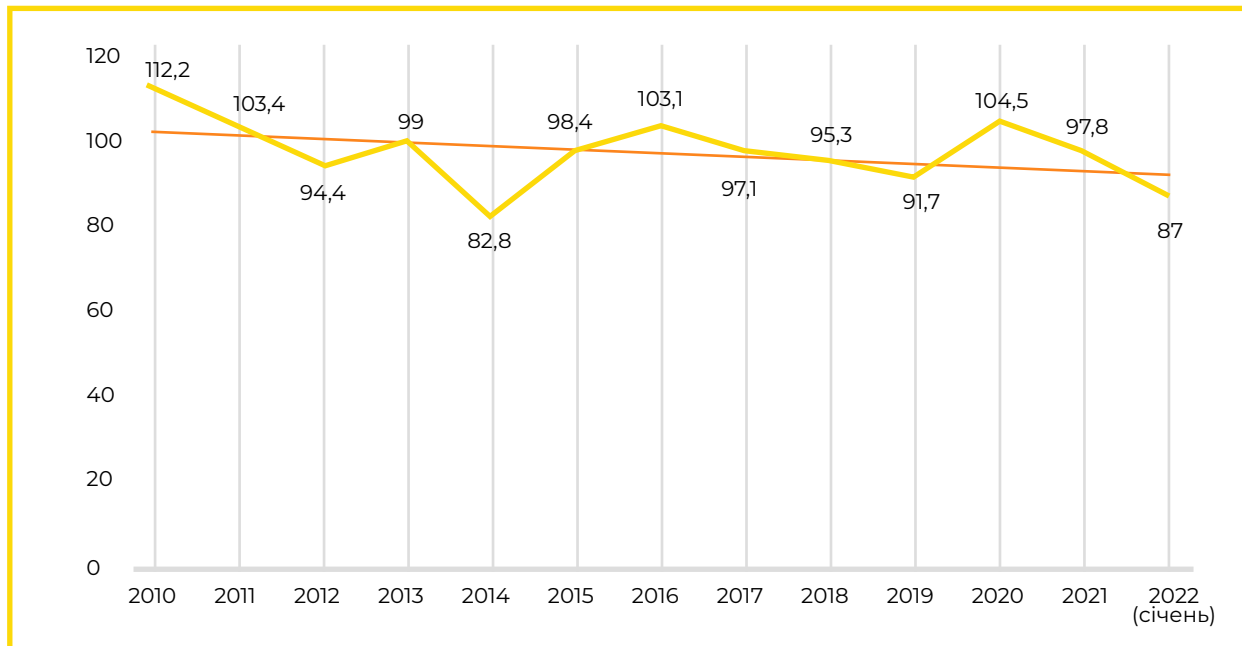
приплив інвестицій в регіон, розвивався автомобільний сектор та високі технології. Відбулося зменшення забруднення, відкрилися музеї, культурні об'єкти, присвячені видобутку корисних копалин, відбулося перепланування житла в шахтарських районах. У [Німеччині](#) під час кризи у вугільній галузі застосували подвійний підхід: дотації для підтримки існуючих шахт та диверсифікація економіки Рурського регіону (стимулювання інновацій в інших, окрім вугільної, індустріях). Також було розроблено низку заходів з реструктуризації та перекваліфікації робочої сили, сприяння технологічним інноваціям та перепланування житлових районів. Внаслідок реструктуризації економіки вугільного регіону [Лос-ан-Гоель на півночі Франції](#) було побудовано бізнес-центр та дослідницький центр з ресурсів сталого розвитку та створено близько 350 робочих місць.

● **Також, Україна має повернутися до формулювання конкретних строків відмови від використання вугілля у генерації електроенергії та теплопостачанні,** при цьому можливості України у забезпеченні такої відмови мають бути оцінені, з урахуванням впливу війни на український енергетичний сектор. Це політичне рішення має враховувати і той факт, що значна частина фінансових ресурсів, які б у мирний час були спрямовані на диверсифікацію економіки вугільних регіонів та соціальні програми для вивільнених працівників, буде першочергово витрачена на утримання звільнених об'єктів у безпечному для довкілля та людей стані (необхідні заходи з відкування води із затоплених шахт, дегазації, реабілітації територій, здійснення моніторингу екологічного стану тощо). Відтак, буде зростати й потреба у залученні коштів міжнародної технічної допомоги.

ПРОМИСЛОВІСТЬ

Ситуація із розвитком промисловості в Україні була складною і до війни, а із її початком тільки погіршилася. Індекс промислового виробництва коливався останні 10 років, тяжіючи до спаду.

Індекс промислового виробництва, %

Джерело: [Держстат](#)

З початком війни деякі промислові підприємства були змушені зупинити виробництво, а деякі зазнали значних пошкоджень унаслідок бойових дій, які важко оцінити. Загалом [втрачено](#) близько 30-40% металургійних потужностей України. Блокада портів, часткова знята для цілей експорту зернових, тим не менш [вплинула](#) на експортні ланцюги постачання: пропускна здатність залізниці в Україні та ЄС не може компенсувати морську та річкову логістику. Українська промисловість зіткнулася також із скороченням попиту, крім того, деякі підприємства мають проблеми із постачання сировини. Наприклад, логістичний ланцюг «Арселор Міттал Кривий Ріг» [передбачав](#) постачання 30% вугілля від «Арселор Міттал Теміртау» (Казахстан), яке відвантажувалося через рф. Викликом виявилася і втрата персоналу внаслідок переезду в інші регіони та за кордон.

Окремим щаблем стає проблема модернізації потужностей, адже у 2019 році промисловість [згенерувала](#) 23% викидів парникових газів в Україні. Це друге місце після виробництва електроенергії (27,8%). Модернізувати промисловий сектор – задача важка і дорога. «Зелені» технології, які наразі [існують](#), достатньо дорогі та застосовні не для всіх галузей і виробництв, окремі є взагалі експериментальними. З іншого боку, існують найкращі доступні

технології та практики ([НДТМ](#)) в енергетиці та промисловості, які застосовуються в Європі, але Україна ще не визначила їх застосування на законодавчому рівні. Наприкінці 2021 року була розроблена низка законопроектів (№№ [6004](#), [6004-1](#), [6004-2](#)), кожен із яких визначав свій сценарій реформи запобігання промислового забруднення. Жоден із цих законопроектів наразі не розглянутий народними депутатами на пленарному засіданні ВРУ. Реформа сектору промисловості потребує прийняття політичного рішення, оскільки впровадження вимог Директиви 2010/75/ЄС у будь-якій конфігурації викликає супротив бізнесу, а в умовах війни ця проблема буде тільки поглиблюватися, оскільки на фоні втрат здійснювати необхідні інвестиції в модернізацію буде ще важче.

Проте відновлення промислових потужностей з використанням попередніх технологій та викопного палива вірогідно [буде нежиттєздатною опцією](#), з огляду на поширення в майбутньому на Україну Механізм вуглецевого коригування імпорту (СВАМ), інших політик в рамках ЄЗК, у зв'язку із майбутнім членством в ЄС. Експерти DiXi Group провели окреме велике [дослідження](#) щодо реформи запобігання промзабрудненню, де запропонували оптимальні сценарії реалізації державної політики.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Українська промисловість після війни має стати потужною та конкурентоздатною. Масштабні збитки вимагають від уряду відповідного реагування на потреби промисловості і реалізовувати комплекс заходів, направлених на:

- **пошук нових ринків збуту** для експорту української промислової продукції, що має знайти відображення в оновленій Експортній стратегії, та розробка механізмів **страхування ризиків** (у т.ч. за підтримки країн-партнерів);
- довгострокове зниження мит, скасування квот та **усунення інших торгових бар'єрів** для української промислової продукції (спираючись на тимчасовий режим скасування ввізних мит щодо українського експорту, [запроваджених](#) низкою країн-союзників);
- **побудову нових логістичних шляхів** для збуту продукції, які полягають у тому щоб розширити можливості залізниці (оновлення парку вагонів та локомотивів, побудова нових колій, складів і перевантажувальних терміналів). Це часткового допоможе і вирішити логістичну проблему пасажирського сполучення: коли авіаперевезення всередині країни недоступні, розширення залізничної мережі розвантажить пасажиропотік, який у свою чергу також змінив свою структуру під час війни.
- **можливість відтермінування або перехідного періоду для України у запровадженні СВАМ.** Українська промисловість не матиме рівних можливостей до адаптації у порівнянні із іншими країнами, на які пряму чи опосередковано впливає СВАМ. Строки такого відтермінування можуть залежати від того, коли закінчиться війна росії проти України та ступеню руйнування промислового сектору. За [оцінками](#) DiXi Group, завершення війни на початку 2023 року та поточний рівень руйнувань дає перспективу українській промисловості для проведення заходів екомодернізації, застосування НДТМ, а державі - прийняти відповідне законодавство. Це знизить тиск СВАМ на українську промисловість, оскільки вона більш відповідатиме стандартам ЄС. У разі ж продовження війни сценарії реформи запобігання промислового забруднення стають більш невизначеними, відповідно Україна потребуватиме певних відступів від СВАМ.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО «ЗЕЛЕНОГО» ВІДНОВЛЕННЯ

Ефективною запорукою для стимулів модернізації української промисловості могло б стати поєднання низки дій, які потребують важких, але необхідних політичних і виробничих рішень:

- **Верховна Рада України має прийняти рамкове законодавство** і дати старт реформі запобігання промислового забруднення (законопроект № [6004-2](#));
- бізнес на добровільних засадах починає **впроваджувати НДТМ, а «брудні» способи транспортування (автомобільний транспорт) заміщуються, де можливо, більш екологічними видами транспорту** (залізниця на електротязі та внутрішні водні шляхи);
- для кращої координації Уряду треба краще **синхронізувати цілі, завдання та строки** оновленого НВВ, НПСВ, Концепції реалізації державної політики у сфері промислового забруднення тощо. Таку синхронізацію варто провести і для Плану відновлення України, який наразі активно готується урядом.
- потрібно також розробити **дієві фінансові інструменти** для підтримки «зелених» трансформацій. Ці інструменти мають бути синхронізовані із розробкою та подальшою реалізацією Плану повоєнного відновлення України. А в самому Плані потрібно передбачити фінансування не тільки відбудови пошкоджених енергетичних об'єктів, а й установки сучасного обладнання для виконання вимог Директиви 2010/75/ЄС.
- уряду рекомендується здійснити **оновлення Концепції розвитку газо- та нафтопереробної промисловості України**, урахувавши спричинені війною виклики, а також врахувати вимоги застосування при відбудові промислових потужностей екологічних стандартів, що відповідають НДТМ.
- потрібно напрацювати програми **перекваліфікації та професійного навчання кадрів**, зокрема у вугільній та коксохімічній галузях, де відбуватиметься скорочення робочих місць в результаті «зеленої» трансформації економіки.

За даними Управління Верховного комісара (УВКБ) ООН у справах біженців, станом на 13.09.2022 р. з України [виїхало](#) 12 660 508 осіб, з яких в Україну вже [повернулося](#) 5 755 970. І хоча це оптимістична тенденція, згідно з опитуванням УВКБ ООН близько двох третин біженців з України [планують](#) залишитися у приймаючих країнах, поки не зміниться ситуація із бойовими діями та з безпекою, оскільки вони занепокоєні щодо свого майбутнього через війну і не можуть будувати безпечні довгострокові плани.

Станом на червень 2022 року внаслідок повномасштабного вторгнення рф [зруйновано](#) понад 350 тисяч об'єктів житлової, освітньої, медичної, спортивної інфраструктури, пошкоджено тисячі кілометрів автомобільних і залізничних шляхів, аеропорти, порти тощо. Станом на 5 вересня, втрати житлового фонду та інфраструктури України за час повномасштабного вторгнення рф в Україну [оцінюються](#) фахівцями KSE Institute в 82,9 млрд дол. США. За даними Мінрегіону, станом на 22 вересня, внаслідок бойових дій [уражено](#) 349 об'єктів критичної інфраструктури у сфері теплопостачання, зокрема 335 котелень (332 пошкоджено та 13 зруйновано), 11 ТЕЦ (7 пошкоджено і 4 зруйновано) та 3 ТЕС. Більше того, у зв'язку з масованими ракетними ударами по території України, що почалися із 10 жовтня, уражень зазнали об'єкти теплової генерації та електричні підстанції, що призвело до застосування графіків аварійних відключень споживачів електроенергії у багатьох областях України. Таким чином, значна частина інфраструктури централізованого теплопостачання України в постраждалих від війни населених пунктів пошкоджена і не підлягає відновленню. Прицільні ракетні удари по критичній інфраструктурі напередодні опалювального сезону ([Харківська ТЕЦ-5](#), [дамба в м. Кривий Ріг](#)), якщо носитимуть системний характер, також послаблятимуть енергетичну стійкість громад.

Як ми вже згадували, Україну, ймовірно, очікує важкий опалювальний сезон. Станом на 3 жовтня 2022 року в газових сховищах України [накопичено](#) 13,9 млрд куб. м газу із 19 млрд куб. м цільового показника, визначеного урядом. У серпні голова правління «Нафтогазу» Юрій Вітренко [сумнівався](#) в реальності досягнення цього показника без додаткового імпорту. Втім, на урядовому рівні вже наприкінці вересня

[зазначили](#), що на початок опалювального сезону заплановано накопичити 14,5-15 млрд куб. м газу. На рівні міст і громад здійснюються заходи з формування запасів резервних видів палива (мазуту, дров) для систем теплопостачання та інші приготування на випадок надзвичайних ситуацій (напр., купівля генераторів та мобільних котелень).

Позатим, у громадах та містах була і залишилася низка довоєнних проблем, які стримували їх розвиток та «зелене» зростання, серед них:

- застарілий, відтак низько ефективний та екологічно не дружній, громадський транспорт (частка електротранспорту [складає](#) лише близько 60%, понад 15 років [експлуатуються](#) 92 % трамваїв, 78 % вагонів метро, 63 % тролейбусів), підприємства громадського транспорту характеризуються значною дотаційністю;
- низька енергоефективність будівель житлового та нежитлового фондів (85% житлового фонду України [збудовано](#) ще до незалежності, через вік та зношеність конструкцій ці будинки споживають на 40-70% більше енергії у порівнянні з новобудовами);
- незадовільний стан інфраструктури комунального господарства, зокрема систем тепло-, водопостачання, водовідведення (загальна протяжність теплових мереж [складає](#) 20 326 км, із яких [визнані](#) ветхими та аварійними 8 519 км, або 41,9 %. Фактичні втрати в теплових мережах ліцензіатів НКРЕКП у відсотках до загального надходження теплової енергії в мережу у 2019 – 2020 роках [становили](#) 19,6 % та 22,8 %, відповідно.
- незадовільний стан питної води, що подається споживачеві та стан очисних споруд (питне водопостачання в Україні на 80% [забезпечується](#) з поверхневих джерел і на 20 % з підземних). Також низькою є якість очищення стічних вод, а моніторинг якості води поверхневих водойм свідчить про те, що їх екологічний стан практично не покращується);
- недостатня спроможність системи утилізації сміття та інших відходів, недостатня кількість утилізаційних підприємств (у 2020 році було [утворено](#) близько 12 634,6 тис. тон твердих побутових відходів, а видалено 7 521,5 тис. тон). Цю комплексну проблему частково почали вирішувати на національному рівні: прийнято [Національну стратегію управління відходами до 2030 року](#). Згідно зі стратегією, рівень захоро-

нення муніципальних відходів має знизитися з 94% до 35% до 2030 року. Тобто, за 8 років Україні необхідно пройти шлях, на який іншим країнам [знадобилося](#) майже вдвічі більше часу. У червні 2022 року парламент прийняв рамковий [Закон України «Про управління відходами»](#), який набере чинності у липні наступного року;

- неефективна політика держави у питаннях цін на енергію і комунальних тарифів, та пов'язаної системи субсидювання вразливих верств населення (напр., станом на травень 2020 року середньозважена ціна електроенергії для населення була [вдвічі](#) нижча, ніж для малих побутових споживачів 2-го класу; для врегулювання ситуації на ринку газу та у сфері теплопостачання було прийнято [спеціальний закон](#), що вимагає виділення 76 млрд грн з держбюджету на компенсацію різниці в тарифах). Також, населення отримує субсидії, які не верифікуються належним чином, і відповідно не завжди надаються тим, хто цього дійсно потребує (відсутнє визначення та порядок захисту саме вразливих споживачів).

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Зважаючи на велику кількість тимчасово переміщених осіб, що не повернулися з-за кордону, Україна може зіткнутися із втратою великої кількості осіб працездатного віку, що у свою чергу матиме негативний мультиплікативний ефект: відіб'ється на ринку праці, розвитку малого і середнього бізнесу, сплаті податків тощо. Відповідно, важливо здійснювати заходи, направлені на **стимулювання повернення переміщених осіб до України, з огляду на їх основні потреби – безпеки та інтеграції** (для тих, хто тимчасово не може повернутися до свого місця проживання та/або втратив роботу та/або житло під час війни). Для цього потрібні:

- **захист критичної інфраструктури надійними системами ППО та ПРО та забезпечення населених пунктів укриттями у достатній кількості**, у т.ч. із розрахунком на вже побудовані будівлі, які не мають таких укриттів. При цьому усі нові будинки згідно із [змінами до будівельного законодавства](#) вже мають будуватися із відповідними укриттями.
- **стимулюючі програми, наприклад безкоштовна освіта (перекваліфікація), надання тимчасового житла, одноразова допомога «за повернення в Україну» для визначених категорій осіб**. Потрібна та-

кож ефективна співпраця із країнами, куди перемістилися переміщені особи, насамперед із Польщею, щоб сприяти розвитку громад українців та створювати стимули для їх повернення в Україну. Також необхідно розробити заходи, які б забезпечили осіб, що повертаються, роботою, наприклад спеціальні програми стимулювання для працедавців, гранти на створення власного малого бізнесу.

Необхідно також зробити систему комунального господарства економічно ефективною та стійкою до безпекових та інших ризиків:

- продовжити **реформу ЖКГ** в частині управління багатоквартирними будинками через ОСББ, розробити план **поступового вирівнювання комунальних тарифів** до рівня беззбитковості та спрямувати наявні інструменти підтримки держави на дійсно **вразливих споживачів** (див. окреме [дослідження](#) DiXi Group);
- при цьому населення має отримати **додаткові інструменти підтримки для енергоефективних заходів**, які допоможуть їм компенсувати вартість витрат на комунальні послуги. Такими інструментами можуть стати кредити для ОСББ на часткову та комплексну модернізацію будинків, програми модернізації/заміни газових котлів, теплових пунктів та іншого обладнання, компенсування частини витрат на енергоефективні заходи (міські програми, револьверні фонди тощо) за умов їх розвитку та масштабування.
- Як ми згадували у попередніх розділах, на національному рівні вже зроблено перші кроки до впровадження системи стійкості критичної інфраструктури. Тим часом, поточна ситуація із обстрілами критичної інфраструктури виявляє потребу **зміцнювати енергетичну стійкість громад**. Наприклад, цього можливо досягти шляхом розробки та реалізації регіональних планів енергетичної стійкості (Energy Assurance Plans) за прикладом США, де такі плани розробляються для кожного штату, а в окремих випадках - і для федерального округу (напр. [Arizona Energy Assurance Plan](#), [DC Energy Assurance Plan](#), [Washington State Energy Assurance and Emergency Preparedness Plan](#)). Реалізація таких планів дасть громадам відпрацьований механізм координації та реагування на загрози та врегулює питання створення резервів на випадок кризових ситуацій.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО «ЗЕЛЕНОГО» ВІДНОВЛЕННЯ

● Міжнародна допомога, яка надходить в Україну та у подальшому планується до надання, може бути використана на відновлення комунальної інфраструктури. За підходом, що вже застосовується провідними інституційними донорами та інвесторами, **критерієм для виділення фінансування має стати перехід на нові енергоефективні технології та сталий розвиток громади в цілому.** Такі підходи мають застосовуватися і до будівництва нових водочисних споруд, споруд водовідведення (колекторів), ремонту та прокладання нових мереж тепло- та водопостачання.

● **Енергоефективність має бути в пріоритеті** і стати наскрізним компонентом при відновленні не лише житлового фонду, а й громадських будівель. Перші кроки на цьому шляху зроблено. На початку липня 2022 року ВРУ прийняла [Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо створення умов для запровадження комплексної термомодернізації будівель»](#), направлений на посилення енергоефективних заходів та термомодернізації будівель, а Фонд енергоефективності [планує](#) запустити нову програму надання фінансової підтримки співвласникам багатоквартирних будинків для відновлення житла, пошкодженого внаслідок воєнних дій. Важливим у цьому процесі має стати швидкий запуск програми та достатньо фінансових ресурсів, щоб покрити запити населення на відновлення житла. Також, важливо **продовжити встановлення приладів обліку теплової енергії, реалізацію програм модернізації систем теплопостачання;**

● **Міста та громади мають, де це можливо, здійснювати перехід на відновлювані джерела енергії у теплопостачанні.** Наприклад, опитування DiXi Group представників енергетичних компаній України показало, що деякі компанії вже мають успішні кейси переходу від газу на біомасу в теплопостачанні. За їх досвідом, використання біомаси може повністю покрити потреби у забезпеченні енергопостачання у зимовий період для певних громад, здешевити виробництво теплової енергії та сприяти розвитку економіки цих регіонів.

● **Потрібно прискорити напрацювання вторинного законодавства, необхідно для реалізації Закону України «Про управління відходами»,** щоб у липні на-

ступного року він міг не тільки формально набутти чинності, а запрацювати повноцінно. Це потрібно, зокрема, для повноцінного сортування побутових відходів, запровадження нових сучасних засобів утилізації сміття, будівництва сміттепереробних заводів, полігонів твердих побутових відходів із можливостями генерації електроенергії та тепла за рахунок виділеного метану, та встановлення відповідальності виробників промислових відходів;

● **Транспортні потоки в містах та міжміському сполученні мають бути переорієнтовані з менш екологічного автомобільного на більш екологічні електричний, річковий види транспорту** (там, де це можливо). Для цього міста мають створювати відповідну інфраструктуру та розвивати новітні технології (наприклад використання стисненого та скрапленого природного газу, водню як палив для міського транспорту). Особливе значення має формування відповідної культури населення до використання велосипедів та засобів мікромобільності, що є зокрема і важливими елементами декарбонізації транспортного сектору. Для України, слідуючи кращому європейському досвіду, важливо прискорити розробку Національної велосипедної стратегії, що було розпочато у 2020 році, в якій встановити вимоги до місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування щодо розробки місцевих велосипедних стратегій та цільових програм розвитку міст, регіонів та громад задля систематичного розвитку системи велосипедного руху, а також забезпечити розробку законопроекту, який стимулюватиме розвиток мікромобільності,

● Міста, що найбільш постраждали від російської агресії, могли б **ширше користуватися інструментами «зеленого» фінансування, що пропонують донори.** Наприклад, ЄБРР надає підтримку для побудови кращого та більш сталого майбутнього для міст та їх мешканців у рамках програми «Зелені міста». Станом на червень 2022 року, до програми включені 7 міст України, зокрема Київ, Львів, Харків, Хмельницький, Кривий Ріг, Дніпро та Маріуполь. Зважаючи на активну залученість ЄБРР до підтримки проєктів в Україні (інвестиції в 2021 році склали понад 1 млрд євро), дана програма у майбутньому може стати інструментом при відновленні України та «зеленій» відбудові міст. Разом із тим, таке перепрофілювання має бути предметом окремих переговорів.

Частка сільського господарства у ВВП України була [однією з найвищих](#) серед секторів економіки і становила [10,6%](#) у 2021 році. На агропродовольчу продукцію припадала і найбільша частка загального експорту України – близько 41% за рік.

Втім, війна внесла свої корективи в розвиток сектору. За [оцінками](#) експертів Київської економіки школи та Міністерства аграрної політики України прямі збитки від війни в сільському господарстві України сягнули 4,3 млрд дол. США, непрямі втрати (зменшення виробництва, блокаду портів та подорожчання виробничих чинників) [оцінюються](#) у 23,3 млрд дол. І попри те, що розвиток аграрного сектору в умовах воєнного стану намагаються [підтримувати](#) як на рівні держави (за програмою пільгових кредитів «5-7-9» для підтримки сільськогосподарських товаровиробників українські банки станом на 8 червня 2022 року [видали](#) 38,5 млрд грн) так і в рамках співпраці із ЄС та міжнародними донорами (напр. Програма USAID з аграрного і сільського розвитку), перед сектором залишається ще багато викликів. Серед найбільших [проблем](#), додатково до безпекових - порушення логістика і втрата сировинно-збутових ланцюжків, нестача обігових коштів, дефіцит і дорожчання палива, нестача кадрів та втрати виробничих ресурсів.

Окремо слід згадати втрати природних ресурсів, які зокрема забезпечують потреби сільського господарства (води, ґрунти та ліси), вплив на які детально проаналізовано в аналітичному [документі DiXi Group «100 днів війни: наслідки для українського довкілля»](#):

- **забруднення родючого шару ґрунтів** внаслідок: розриву снарядів; витоку забруднюючих та небезпечних речовин з пошкоджених ємностей, нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів; витоку відходів на рельєф місцевості через руйнування гребель полів фільтрації, руйнування очисних або гідротехнічних споруд; трупної отрути через масові загибелі тварин та людей; деградацію рослинного покриву, посилення вітрової та водної ерозії від руху важкої техніки, будівництва фортифікаційних споруд і бойових дій тощо;
- **водні ресурси забруднюються** внаслідок: викидів забруднюючих речовин через пошкодження очисних споруд, устаткування промислових об'єктів, порушення цілісності складів хімічних речовин; витоку нафтопродуктів та паливно-мастиль-

них матеріалів, у т. ч. з розбитої військової техніки; мінування водних об'єктів та їх узбережь, вибухів боєприпасів у водоймах; стихійних поховань, несанкціонованих звалищ, відходів життєдіяльності, розбитої техніки в регіонах активних бойових дій поблизу водойм; порушення роботи насосних станцій, що забезпечують відкачування вод із неексплуатованих вугільних шахт;

- **ліси потерпають** від: пожеж внаслідок вибухів снарядів, підривів військової техніки, що призводять до знищення рослинного покриву цінних видів рослин; руху броньованої техніки; спалювання деревини для забезпечення життєвих потреб людей у містах, де зруйновані комунікації, а також її використання за межами міста для військових потреб, у т. ч. зведення фортифікаційних споруд; шкідливої дії кислотних опадів, які виникають в результаті численних вибухів та масштабних пожеж тощо. Майже 20% території українських лісів зазнало [пошкоджень](#) під час бойових дій і зважаючи на інтенсивні бойові дії в межах лісових насаджень, велика частина території залишається замінованою.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Для відновлення сектору сільського господарства та забезпечення його сталої роботи необхідно вирішити 3 основні проблеми, які були [визначені](#) на рівні Прем'єр-міністра після завершення посівної кампанії.

- Першою із цих проблем є **вивіз врожаю**. Через блокування росією українських портів залишається 23,5 млн тон зернових та олійних культур. За [даними](#) Мінінфраструктури, з моменту виходу першого судна з українським продовольством в рамках «зернової ініціативи» експортовано 4,27 млн тон агропродукції. Отже проблема вирішується, хоча й повільно. Одночасно, Мінінфраструктури та Мінагрополітики слід продовжити **пошук шляхів збільшення пропускної спроможності на західному кордоні України для вивозу сільгосппродукції залізничним транспортом та створення потужностей для зберігання і перевалки агропродукції (склади, логістичні хаби тощо).**

- Другою проблемою є **збереження нового врожаю**. Можливим рішенням, яке [розглядає](#) уряд, є організація **мобільних зернових сховищ**, яке дозволить Україні збільшити обсяги для зберігання на 10-15

млн тон. Це рішення рекомендоване для опрацювання, однак із урахуванням його технічних особливостей. Для реалізації такого проєкту потрібно [забезпечити](#) гарну якість майданчика (бажано асфальт), наявність джерела електроенергії, унеможливити ризик попадання вологи, ручну працю при накрітті овалного зерносковища при важких тентах.

- Третім викликом є **забезпечення аграріїв паливом**. Для його подолання Мінагрополітики запустило [платформу](#) для допомоги аграріям у проведенні посівної, на основі збору даних якої міжнародні партнери направляли допомогу у разі необхідності. Однією із ключових потреб стало паливо. І хоча криза була спровокована російською агресією та атаками на українські нафтобази, ситуація із паливом, зокрема в аграрному секторі, знову повертає Україну до **необхідності створення мінімальних запасів нафти й нафтопродуктів, вимоги до яких встановлені Директивою 2009/119/ЄС**, як резерву для функціонування критичної інфраструктури, а також аграрного сектору.

Безумовно, вирішення означених проблем та касових розривів, викликаних утрудненим збутом продукції через війну, вимагатиме збереження доступу аграріїв до капіталу, тому продовження програм пільгового кредитування виробників буде необхідною умовою такого відновлення.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО «ЗЕЛЕНОГО ВІДНОВЛЕННЯ»

Для забезпечення «зеленого» відновлення у сільському господарстві важливо у першу чергу створити умови для відтворення природних ресурсів. Одним викликом є мінне забруднення, яке не дозволяє повноцінно використовувати сільськогосподарські угіддя та призводить до травмувань працівників.

На додачу, вважаємо за необхідне наступні кроки:

- Необхідно **розробити та впровадити програми відновлення лісових, водних ресурсів та ґрунтів**. Наприклад, для відтворення лісових ресурсів доцільно відновити започатковану [ініціативу](#) заліснення України – «Зелена країна», яка передбачає висадку 1 млрд дерев за 3 роки, для водних ресурсів – передбачити відповідні оздо-

ровчі та охоронні заходи в проєкті [Водної стратегії](#) та чинній [Морській природоохоронній стратегії](#), для відновлення ґрунтів такі документи тільки потрібно розробляти, наразі вони [відсутні](#). Також, можливо брати за приклад підхід програм та ініціатив за кордоном, таких як Велика «зелена» стіна (Great Green Wall) – для повторного озеленення територій після очищення від мін та боєприпасів, підвищення стійкості до змін клімату та відновлення біорізноманіття; та Ініціативи мирних лісів (Peace Forest Initiative) – для транскордонного управління спільними природними ресурсами у відновленні, реабілітації деградованих земель і лісів у вразливих і постконфліктних регіонах.

- Сільськогосподарські підприємства потребують підтримки у відновленні своєї роботи. Незважаючи на вже доступні інструменти державної та міжнародної підтримки сільське господарство, за оцінками Світового Банку, досі [потребує](#) кредитування. Особливо це стосується малих та середніх фермерських господарств, які наразі не можуть собі дозволити новітнє обладнання, яке дозволяє знижувати викиди парникових газів. Тому, важливо **розвивати спеціальні програми допомоги фермерам на впровадження кліматично дружніх проєктів, для прикладу пільгове кредитування на відновлення активів та їх модернізацію, впровадження безорного землеробства (no-till), щадного обробітку ґрунту (strip-till), та інших технологій для відновлення ґрунтів;**

- в рамках фінансування проєктів відновлення аграрного сектору варто віддавати перевагу більш «зеленим» технологіям.** «Зелене» відновлення аграрного сектору має бути спрямоване на органічне виробництво на основі моделі циркулярної економіки та найкращих доступних технологій та практик, направлених на зменшення тиску на водні джерела, зменшення викидів парникових газів і деградації ґрунтів та зменшення залежності від викопного палива тощо. Прикладами таких технологій можуть бути ті, які затверджені в НДТМ (найкращі доступні технології та методи) для імплементації директиви Директиви 2010/75/ЄС, зокрема в таких секторах: [харчова промисловість](#), [виробництво напоїв і молока](#), [промислові системи охолодження](#), [інтенсивне вирощування птиці або свиней](#), [великі обсяги неорганічних хімікатів – аміак, кислоти та добрива](#), [управління відходами](#) та [інші НДТМ](#).